

О. М. Лозова,

доцент кафедри психології

Київського національного лінгвістичного університету,

доктор психологічних наук

МІФ ЯК ПЕРВИННА МЕТАМОВА СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ: ОГЛЯД ПРОБЛЕМАТИКИ

Статтю присвячено узагальненню теоретико-методологічних та експериментальних засад дослідження міфу. Обговорюються результати психологічного дослідження концепту «міф».

Ключові слова: міф, свідомість, модель світу.

Поняття «міф» — містке й багатозначне. Маючи на увазі обсяг поняття «міфологія», згадують насамперед первинні уявлення про світоустрій, вірування, тексти усної народної творчості. Вважається, що споконвіку міфологічне мислення протистоїть мисленню сучасної людини, в той час як цілком очевидно, що елементи міфу існують і в сучасній культурі (зокрема у поезії), науці та політиці.

Найбільш інтегративне визначення цього феномена належить О. О. Потебні: «Міф полягає в перенесенні індивідуальних рис образу, що має пояснити явище (або ряд явищ), на саме явище. Міф створюється на ґрунті віри в об'єктивне існування (особистої, в сутності) думки...» [9, 263]. Міфологічне мислення «не виключає жодного змісту: ані релігійного, ані філософського чи наукового» [Там само, с. 260]; а тому «створення міфу не є приналежністю одного якогось часу» [Там само, с. 263].

Незважаючи на те, що «у міфі образ і значення різні», тобто «існує інакомовність образу», ця інакомовність «самим суб'єктом не зазначається, образ цілком (не розкладаючись) переноситься в значення»; інакше, «пояснювальному образу, що має тільки суб'єктивне значення, приписується об'єктивність, дійсне буття пояснюваного [8, 259]». На тій же підставі дослідник Д. Г. Трунов пропонує вважати міфологічним таке сприйняття, за якого суб'єктивний образ, призначений для опису дійсності, набуває статусу об'єктивного. «Міф — не світогляд, оскільки в останньому наявний вагомий свідомий компонент: ми можемо ставити питання про світогляд, відстоювати його й т.д. Міф — це неусвідомлювані особливості світосприймання (установки, „координатні сітки“), які не можуть вербалізуватися людиною, тому що перебувають поза сферою її розуміння» [12, 119].

За всіх часів філогенезу міф функціонував як засіб підтримки природнього порядку і здійс-

нення соціального контролю. Міф, ця єдина форма світосприймання у давнину, Дж. Фрезером розцінюється як примітивна наука, форма буття, що містить в собі цілісну практичну реальність, визначає основи людських спільнот через систематичний зв'язок правил поведінки й стилю життя взагалі [13, 158]. Етнограф Б. Малиновський вважає, що міф обґрунтовує устрій суспільства, його закони, моральні цінності, виражає й кодує вірування, зберігає традиції й безперервність уявлень про соціальний порядок, керує практичною діяльністю й через обряд навчає правил поведінки [6].

Характеризуючи розбіжності між архаїчною та сучасною людиною, К. Г. Юнг відзначає у першій менш розвиненій структурі рефлексії, свідомого Я, через що воно сприймає власні психічні смисли, що існують на периферії його свідомості, як щось зовнішнє. «На початку формування свідомості психіка фактично перебувала ззовні у формі намірів і сил уседозволеності, і тільки в процесі розвитку вона поступово „вростає“ у людину» [14]. Духи, душі предків, згідно з К. Г. Юнгом, — це відколоти частини індивідуальної психіки, для стосунків з якими й призначаються міфи, магія, ритуали. На великому фактичному матеріалі вчений показав гомогенність, спільність різних видів людської уяви (включаючи міф, поезію, сновидіння) [14].

М. Ю. Савельєва вбачає розходження між науковим і міфологічним поясненням дійсності в тому, що наукове знання є результатом непрямого досвіду пізнання, шляхом вибудовування навколо речового простору, у той час як міфічне знання — результат (і процес) прямого досвіду залучення людини у вільний простір і час сьогодення. Людині не потрібно нічого добудовувати, тому що все вже є в міфі, їй досить опинитися в середині цих ситуацій, щоб усе стало доведеним [11, 203].

М. К. Мамардашвілі й А. М. П'ятигорський [10] обґрунтовують міф як первинну метамову

суспільства, що фіксує зв'язок суб'єкта із ситуацією мислення. Сфера міфічного специфічна тим, що у всіх своїх проявах вона виробляє певні утворення свідомості, якусь первинну мову (метамову), якою ведеться опис того, що відбувається, й завдяки якому можливий розвиток цього процесу. Міф — це свідомий досвід, що виявляє себе як основа історії свідомості [11, 161].

Не менш важливою є теза М. Еліаде про те, що сучасна людина зберігла в собі залишки міфологічного мислення, а відтак деякі аспекти й функції міфічного мислення є конститутантами людини, і тому сучасна культура будується на основі міфологічних уявлень і програмується ними [2, 192].

Давня міфологія втратила свої позиції єдино правильної картини світу, але механізм, методологія міфологічного освоєння світу виявляються у всіх сферах соціального життя, особливо в релігії, політиці, мистецтві. Так, М. Ю. Савельєва переконливо доводить, що постмодернізм є міфом у будь-якому сенсі цього терміна. З позиції раціональності, суб'єктності він міф у якості «розповіді», «переказу», оскільки до кінця не виконує вимоги заперечення історизму, змінюючи одну перетворену форму історії — історії світу — іншою перетвореною формою — історією індивідуального свідомого досвіду. З формальної, безсуб'єктної точки зору він є «відтвореним міфом або міфом, що повертається», тому що протягом всієї своєї історії продовжував перебувати у структурі стосунків Я і світу» [11, 327].

Основна відмінність традиційного (класичного) міфу від міфу сучасного полягає в тому, що перший існував як безпосередня данина, а другий при певній рефлексії можна розпізнати серед неміфологічних структур. Міф сам по собі — невловимий, не піддається раціональним аргументам, не може бути зруйнований чіткою аргументацією й діє на рівні несвідомого.

Продовжуючи лінію подібних суджень, Ю. М. Лотман пише про методичні труднощі перекладу інформації з мови міфологічної свідомості на мову лінійно-часової історичної свідомості: «Живий міф іконічно-просторовий і знаково реалізується в діях і пан-хронному бутті малюнків, у яких, як, наприклад, у печерних і наскельних зображеннях, немає лінійної заданості порядку. <...> Звідси уявлення про покоління й етапи, всі ці „спочатку” і „потім”, які організують відомі нам записи й перекази, але належать не самому міфу, а його перекладу на неміфологічну мову. Те, що в переказі мовою лінійного мислення перетворюється на послідовність, у міфологічному світі є буттям, що розташовується на концентричних колах, між якими існує відношення гомеоморфізму [5, 7–8]».

Міф як структурний елемент етнічної свідомості може реалізуватися на рівні несвідомого у формі мономіфу, етноміфів, різноманітних архетипів, покликаних зберігати в собі етнозахисні механізми, етнічні константи й психічні універсали. На рівні передсвідомого міф містить у собі стереотипи, установки, упередження, забобони, що виражаються у неоміфотворчості, вірі, віруваннях, фольклорі, моді. Шар свідомого вбирає в себе соціальні уявлення, переконання, знання про культуру, мову й втілюється у культурних знаках, художніх образах, ціннісних орієнтаціях.

Неоміф виявляє свою семіотичну й комунікативну сутність, репрезентуючи різноманітні аспекти реальності й пов'язуючи індивідів, групи, ситуації, предмети між собою і з іншими контекстами. Як зазначає Г. В. Єлізарова, «значення повідомлень, дій, ситуацій набувають важливості не тільки за допомогою конвенціональних зв'язків між знаками і їхнім змістом, але й за допомогою зв'язку аспектів поточних повідомлень, дій, ситуацій з відповідними аспектами інших подій» [1, 18].

Осмилюючи міф як певну екстраконцепцію, Д. Г. Трунов вбачає у ньому імпліцитне існування як мінімум двох персонажів, які комунікують: самого носія міфу й стороннього спостерігача [12].

Маючи уявлення про те, як влаштований світ, маючи якийсь його опис (картина, образ або модель світу), носій і спостерігач усвідомлюють умовність (суб'єктивність) цього опису порізного. Для носія міфу опис світу, даний ним самим, — це не картина світу, а сам світ, тобто певний «об'єктивний опис». Для нього міф — не світогляд, адже міф — це неусвідомлювані особливості світосприймання (установки, «координатні сітки», за А. Я. Гуревичем), які не можуть вербалізуватися людиною, тому що перебувають поза сферою її розуміння. Звідси й термін, яким автор позначає міф, — «екстраконцепція». На відміну від неї «інтраконцепція» — це «звичайні уявлення про світ, що усвідомлюються як «погляди», «позиції» і т.п. Людина може дотримуватися цих поглядів, порівнювати їх, відкидати, обирати більш прийнятні, — тобто маніпулювати ними. Однак, імовірно, чіткого поділу між екстраконцепцією та інтраконцепцією немає, тому що інтраконцепція має коріння в екстраконцепції, мотивовані нею: остання неминуче впливає на вибір того чи іншого світогляду, усвідомлюваного як суб'єктивний» [12].

Існують різноманітні шляхи продукування міфу: міфологічні установки транслуються в поколіннях, передаються через ритуал, священні писання, молитви, формуються у досвіді спіл-

кування в найближчому соціумі (сімейні міфи), засвоюються із засобів масової інформації (рекламні й політичні міфи). У будь-якому разі, зберігається головна особливість міфу: його зміст сприймається як даність і не підлягає свідомому критичному оцінюванню.

Відомо, що роль міфів зростає у кризові періоди, оскільки вони пов'язані з кардинальними змінами світогляду. Суспільство, щодо якого чиниться істотний маніпулятивний вплив, має високий індекс міфотворчості, тобто ступеня включеності міфів у суспільну свідомість, значну стійкість міфів, налагоджену систему міфотворення. Формування ж власної системи міфотворчості виступає фактором протидії зовнішнім впливам і сприяє консолідації співтовариства. «Етнічний менталітет, міф і ритуал, зумовлені природними й суспільними обставинами життя їх носіїв, здобувають згодом відносну незалежність від мінливої реальності, стаючи цілком самодостатніми, але тісно взаємозалежними феноменами культури», — підтримує попереднє положення А. В. Косов [7].

У повсякденному житті суб'єкт несвідомо підкоряється міфологічній картині світу й буде своє життя відповідно до цієї міфології як правдивої основи громадського життя. Функції міфу, що дають йому змогу успішно існувати в суспільстві, такі:

1. *Аксіологічна* функція міфу (ціннісна й оцінна) задовольняє здебільшого потреби ціннісного самовизначення людини й соціуму. Міф виникає як вираження позитивної ціннісної картини світу співтовариства, як засіб самовираження й самохвалення, лише іноді неприхованого, а частіше — завуальованого. Давній міф містив у собі всі духовні цінності, становлячи їхню сукупність, у наступні культурні епохи відбулася їхня диференціація.

2. *Телеологічна* функція пов'язана з визначенням цілей і смислів життя, діяльності й історії. Міф визначає й формулює цілі, реалізація яких забезпечує досягнення соціальної гармонії. Цілі повинні набути досить наочної й переконливої форми, щоб захопити людей, перетворити служіння цим цілям на сенс їхнього життя.

3. *Праксеологічна* функція міфу реалізується у трьох аспектах: прогностичному (наприклад, ворожіння), магичному й перетворювальному. Ворожіння необхідні в ситуаціях, коли вірогідність успіху діяльності невелика й необхідно створити підстави для віри в успіх. Магія має на меті збільшення цієї вірогідності. Зрештою, міф надихає на творче перетворення соціального життя у світлі міфологічних цілей і програм, зокрема на історичні вчинки.

4. *Комунікативна* функція міфу реалізується у двох планах: синхронічному (сучасному) і діакронічному (історичному). Комунікативність можна вважати однією з найголовніших характеристик міфологічної свідомості. Для сучасників — носіїв міфологічної свідомості вона є полем формування єдиної картини світу, перевірки загальних смислів, цілей і завдань. У діакронічному плані міф є виразником і транслятором духовних цінностей старших поколінь, через цей міф вони передають молодшим свою систему ціннісних орієнтацій та установок поведінки в інтересах спільноти.

5. *Пізнавально-пояснювальна* функція виникає відносно пізно й свідчить про початок розвалу цілісної міфологічної свідомості й появу критичної рефлексії.

6. *Компенсаторна* функція реалізує через міф потреби, які з певних причин не були задоволені. Тут вони одержують уявну або заміщену реалізацію завдяки проєкції надії на міф і отожднюванню в міфі бажаного з дійсним.

7. *Організаційно-архітектонічна* функція міфу реалізується як спосіб соціального зв'язку людей, як форма організації, що надихає соціальну групу на оптимізацію свого існування. Міф поєднує членів співтовариства однією метою й надією на досягнення цієї мети. Приймаючи міф як життєвий орієнтир, людина обмінює свою свободу на надію. Але часто людина поступається тільки частиною своєї свободи, поєднуючись із однодумцями задля спільних дій щодо реалізації ціннісних орієнтацій та установок міфології [8].

На думку В. В. Лісового, регулятивні структури, наприклад архетипи й стереотипи, в яких закодовані особливості світосприймання й світорозуміння, діють таким чином, що визначають лише певне русло подальшого руху: у межах цього напрямку можлива поява різних розгалужень — утворення різних світоглядів, ідеологій і т.п. Отже, самі регулятивні структури не є абсолютно незмінними, вони зазнають впливу зворотних інновацій, що сформувалися на їхній основі. Часто відбувається і своєрідне делегування регулятивних функцій: від найдавніших структур до нових [3, 52].

Істотним є і зворотний до міфотворчості процес — процес руйнування міфу. На думку Д. Г. Трунова, міфічність будь-якого предмета віри зникає тоді, коли факт вірування потрапляє в поле свідомості індивіда як один з безлічі наявних аналогічних фактів, умовою чого здебільшого є зіткнення індивіда з альтернативним досвідом [12]. Саме ситуація порівняння й пов'язана з нею рефлексивна позиція спостерігача зриває з міфу покрив неприступності й позбавляє його всесилля.

Міфи сучасного суспільства умовно можна поділити на два основних типи. Перші існують у вигляді схвалюваних ідей, які накладаються на схожу за природою прадавню архетипіку. Такі міфи в більшості випадків мають ідеологічну основу й працюють на певну групу людей, зацікавлених у досягненні власної мети шляхом маніпуляції масовою свідомістю.

Другий тип — рідкісне явище для сучасного суспільства — це спонтанні міфи, тобто ідеї, максимально наближені до природнього ходу міфологічного процесу. Як правило, цей тип виникає як опозиція вже існуючій міфологічній структурі.

Основна відмінність традиційного міфу від міфу сучасного полягає в тому, що перший існував як безпосередня даність, а другий за деякої рефлексії можна розпізнати серед неміфологічних структур. Тому, при невдалій або несвоєчасній актуалізації штучної конструкції таке розпізнавання доступне не тільки для фахівців, але й для широких соціальних мас.

Сьогодні відбувається переорієнтація, зміна полюсів недавніх міфів — від позитиву до нега-

тиву й навпаки. На початковому етапі таких змін кожний член суспільства самостійно виробляє реакцію на подібний перехід, а загальне проживання й схожа ментальність породжують схожі за змістом реакції. І якщо на якомусь етапі розвитку момент штучного спрямування такої реакції в бажане русло був пропущений і соціальні маси самостійно перейшли на новий рівень, — такі дії стають результатом спонтанної міфотворчості. Штучна ж міфотворчість як процес спирається на потребу мас в упорядкуванні життя, але його результат — маніпуляція масовою свідомістю — призводить в остаточному підсумку до втрати людської свободи [11].

Отже, міфологічна свідомість є формою і способом позитивної самооцінки, що на межі свідомого і несвідомого утворює ціннісні установки в освоєнні світу й вираженні результатів цього освоєння в міфологічних символах, пізніше — у релігійних догмах, художніх, політичних образах, в ілюзіях та ідеалах. Так, за допомогою міфології людина освоює дійсність, оптимізує її для власного існування.

Статья посвящена обобщению теоретико-методологических и экспериментальных основ исследования мифа. Обсуждаются результаты психологического изучения концепта «миф».

The article is dedicated to the generalization of theoretical, methodological and experimental bases of studies of myth. Article accesses the results of psychologic analysis of symbol «myth».

ЛІТЕРАТУРА

1. Елизарова Г. В. Культурологическая лингвистика (Опыт исследования понятия в методических целях) / Г. В. Елизарова. — СПб. : Бельведер, 2000. — 140 с.
2. Елиаде М. Священные и мирские / М. Елиаде — К. : Основы, 2001. — 591 с.
3. Лісовий В. В. Етнос і нація / В. В. Лісовий // Вісник АН України. — № 1. — С. 52–59.
4. Лозова О. М. Знакова специфіка етнічної свідомості українців / О. М. Лозова // Проблеми гуманітарних наук : наук. записки Дрогобицького держ. пед. ун-ту імені Івана Франка. — Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка. — 2007. — Вип. 19. Психологія. — С. 4–14.
5. Лотман Ю. М. Феномен культуры // Семиотика культуры. Труды по знаковым системам. — Вып. 463. — Тарту : Тартуский гос. ун-т, 1978. — 145 с.
6. Малиновский Б. Магия, наука, религия и другие труды / Б. Малиновский ; научн. ред. О. Ю. Артемова, пер. с англ. А. П. Хомик. — К., М. : Рефл-бук, 1998. — 289 с.
7. Мифосознание: функции и механизмы [Электронный ресурс] / А. В. Косов // Форум: Аналитика культурологии. — №2 (8). — Режим доступа: <http://www.analiculturolog.ru/index.php>.
8. Пивоев В. М. Мифологическое сознание как способ освоения мира : автореф. дис. канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Пивоев В. М. — М., 1993. — 23 с.
9. Потебня А. А. Из записок по теории словесности / А. А. Потебня // Слово и миф. — М. : Правда, 1989. — С. 243–260.
10. Пятигорский А. М. Мифологические размышления. Лекции по феноменологии мифа / А. М. Пятигорский. — М. : Языки русской культуры, 1996. — 259 с.
11. Савельева М. Ю. Лекции по мифологии культуры / М. Ю. Савельева. — К. : Видавець ПАРАПАН, 2003. — 268 с.
12. Трунов Д. Г. Миф как экстраконцепция (формальное определение мифа) / Д. Г. Трунов // Формирование гуманитарной среды, внеучебная работа в вузе, техникуме, школе : материалы VIII научно-практической конференции. — Т. I. — Пермь : ПГТУ, 2000. — С. 119–122.
13. Фрезер Дж. Золотая ветвь / Дж. Фрезер. — М. : Политиздат, 1984. — 703 с.
14. Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени / К. Г. Юнг ; пер. А. М. Боковиков. — М. : Прогресс-Универс, 1996. — 331 с.